

J.M.G. Leune

Notitie over de historie van de buitenomwalling van het fort Henricus te Steenberg 19 augustus 2018

Vooraf

Deze notitie is geschreven als bijdrage aan de gedachtenvorming over de herinrichting van de “buitenruimte” van het fort Henricus. Door de instanties die bij de restauratie van het fort zijn betrokken wordt overwogen om de wal tussen het havenkanaal en de oostzijde van het fort te verlagen.² Dit zou het zicht op het fort vanuit het havenkanaal (en omgekeerd) verbeteren. Overwogen wordt om de wal op een zelfde hoogte te brengen als de voormalige buitenwal aan de zuidzijde van het fort in de verschijningsvorm van 2018.³ Daarbij is de vraag gerezen of een dergelijke verlaging in historisch opzicht verantwoord zou zijn. In deze notitie worden bouwstenen aangedragen om deze vraag te beantwoorden.

Op het hoogste punt (aan het noordeinde) heeft de oostelijke buitenwal anno 2018 een hoogte van 3,5 meter + NAP. Op het zuidende is deze hoogte thans 1,2 meter + NAP. Dit deel is na 1945 geplaneerd en voorzien van betonnen platen waardoor een klein parkeerterrein is ontstaan, bedoeld voor de stalling van landbouwvoertuigen. De geschiedenis van het fort betreffende de periode 1626-2017 is uitgebreid beschreven in mijn boek “Het fort Henricus te Steenberg”, verschenen bij de uitgeverij GigaBoek te Broek op Langedijk in 2017. In maart 2018 verscheen daarvan een (vrijwel ongewijzigde) webversie; zie: <http://www.hanleune.nl/steenbergen/209-het-fort-henricus-te-steenbergen>. Daarin komt ook de historie van de buitenomwalling aan de orde, gebaseerd op uiteenlopende archiefdocumenten. De vele details die daarover zijn gepubliceerd worden in de voorliggende notitie niet nog eens onder de aandacht gebracht.⁴ Volstaan wordt met het aanhalen van enkele bevindingen die voor de discussie over de verlaging van de oostelijke buitenwal (en over het mogelijke herstel van de gehele contrescarp) van belang kunnen worden geacht.

Bevindingen en overwegingen

1. Het fort Henricus is in 1626 gebouwd op basis van een bestek van de vestingbouwkundig ingenieur David van Orliëns.⁵ De vesting omvatte vier hoofdbestanddelen: (A) een buitenwal (veelal omschreven als een contrescarp), (B) een binnenwal (veelal omschreven als hoofdwal) met vijf bolwerken (punten), (C) een binnenterrein (een “terre”) met bebouwing en tenslotte (D) een brede en diepe gracht tussen beide wallen. Bovendien werd aan de oostzijde van het fort, aan de overzijde van het havenkanaal, een hoornwerk aangelegd waardoor de toegang tot de haven van Steenberg aan beide zijden van het havenkanaal goed kon worden verdedigd. Het hoornwerk vormde voorts het noordelijke uiteinde van een verdedigingslinie (een “retranchement”) die (dat) ten noorden van de stad Steenberg in 1629 werd aangelegd als onderdeel (verlengde) van de waterlinie tussen Steenberg en Bergen op Zoom (thans veelal aangeduid als de West-Brabantse Waterlinie).⁶
2. De buitenwal liep rondom het fort en vormde een wezenlijk bestanddeel van de defensie van de vesting. Op alle bewaard gebleven tekeningen van het fort Henricus is een omringende buitenwal afgebeeld. Zou het fort worden belegerd dan vormde de buitenwal de eerste barrière waarop werd gestuit. De wal diende robuust genoeg te zijn om een aanval te kunnen weerstaan. Zoals destijds gebruikelijk werd aan de binnenzijde (de grachtzijde) van de buitenwal een smalle zogeheten bedekte weg aangelegd, een pad dat voor een belegeraar niet zichtbaar was. De buitenwal was een onderdeel van de vesting. Daarom is het niet juist om het fort uitsluitend te definiëren als een binnenwal met bolwerken en een binnenterrein; de definitie van het fort omvat ook de buitenwal. Deze wal behoort dus niet tot de buitenruimte van het fort. De buitenruimte omvat het gebied buiten de buitenomwalling.
3. Een groot deel van de buitenwal had een waterkerende functie en was hierdoor niet alleen van belang voor de defensie van het fort, maar ook voor de beveiliging van de belendende polders en van de polders die daarmee

² Op de door David Ross bewerkte afbeelding (zie de bijlage) is die wal omschreven als AA.

³ De zuidzijde is op de bewerkte afbeelding omschreven als BB. De hoogte daarvan is anno 2018 gemiddeld 1,8 + NAP.

⁴ De pdf-versie van mijn boek zoals die is gepubliceerd op mijn website biedt de mogelijkheid om de geschiedenis van de buitenomwalling van het fort via de trefwoorden buitenwal, buitenomwalling, contrescarp en zeecontrescarp systematisch te doorzoeken.

⁵ Toen de bouw eenmaal in gang was werd de regie over de bouw gevoerd door de vestingbouwkundig ingenieur Jacob Vleugels die daarna nog vele jaren als ingenieur bij het onderhoud van het fort betrokken was.

⁶ In 1735 verkeerde het retranchement in een staat van verval (vermeld op de afbeelding van het fort door Van Bommel in de kopieversie van David Hattinga).

waterstaatkundig waren verbonden.⁷ Bij een deugdelijke buitenwal hadden ook de ingelanden (de grondeigenaren) van deze polders belang.⁸ In de waterkerende functie van de buitenomwalling van het fort kunnen vier perioden worden onderscheiden:

- a. **1626-1648:** een deel van de westzijde en de gehele noord- en de oostzijde van het fort stonden bloot aan de werking van eb en vloed.⁹ Aan de westzijde was dit het geval tussen de (nu zo genoemde) Schansdijk en de (nu zo genoemde) Oude Vlietpolderdijk. Het fort was dus merendeels omringd door water en onderhevig aan de dagelijkse werking van eb en vloed. Tussen de monding van de Steenbergse en Roosendaalse Vliet en het Volkerak bestond een open verbinding. Het kon op de gorzen naast het fort behoorlijk spoken, zeker bij springvloed.
 - b. **1649-1787:** een deel van de gorzen aan de west- en de noordzijde van het fort werd in 1649 bedijkt (niet toevallig een jaar na de Vrede van Münster).¹⁰ Aan de westzijde betrof dit het noordelijke deel van deze fortzijde. Aan de noordzijde betrof de bedijking de noordzuidzijde van het fort. Zo ontstond de Vlietpolder (anno 2018 omschreven als de Oude Vlietpolder). Een deel van de buitenwal van het fort aan de west- en de noordzijde was nu niet langer waterkerend. Dit deel ging fungeren als een (slapende) binnendijk van de nieuwe polder. Op 26-1-1682 herkreeg dit deel kortstondig zijn oorspronkelijke waterkerende functie toen de Vlietpolder overstroomde.
 - c. **1788-1823:** na de bedijking van het resterende deel van de gorzen aan de noordzijde van het fort ontstond in 1788 de Nieuwe Vlietpolder.¹¹ Nu stonden alleen de oostelijke buitenwal en een klein deel van de zuidelijke buitenwal van het fort nog bloot aan de werking van eb en vloed, veroorzaakt door stroming in het havenkanaal.
 - d. **1823-heden:** in 1822 werd begonnen met de bouw van schutsluizen in de monding van de Vliet bij het Volkerak. Deze kwamen in 1823 gereed. Zo ontstond het Benedensas (en bij de Blauwe Sluis het Bovensas). Niet langer werd het waterpeil in de Vliet bepaald door het waterpeil in het Volkerak. Het fort stond niet langer bloot aan de werking van eb en vloed. De oostelijke contrescarp en een klein deel van de zuidelijke contrescarp van het fort behielden hun waterkerende functie (net zoals de Oost- en de Westhavendijk) maar een walhoogte zoals vóór 1823 was niet langer noodzakelijk. Voor de hoogte van de buitenwal had dit waarschijnlijk toen geen onmiddellijke gevolgen. Omstreeks 1823 begon de ontmanteling van het fort als een militair bouwwerk. Geleidelijk aan kwam het fort in gebruik voor de landbouw. Aan de binnenzijde werd de ruimte verruimd ten koste van de binnenwal die bovendien verlaagd werd, de gracht rondom het fort werd in fasen aanzienlijk versmald (deze was ooit ca. 28 meter breed) en de buitenwal werd vanaf 1823 geleidelijk aanzienlijk verlaagd en zelfs deels volledig gesloopt. Op een deel van de geplaneerde wal aan de westzijde en de gehele zuidzijde werd een weg aangelegd in het verlengde van de Schansdijk. In 1938 werd een deel van de oorspronkelijke zuidelijke contrescarp bebouwd met een woonhuis en een loods. Na 1945 werd daar nog een loods aan toegevoegd.
4. Het profiel van de buitenomwalling van het fort bestond uit een flauw hellende wal (een “glacis”) aan de grachtzijde, een borstwering en een bedekte weg van ca. 2 meter breed aan de binnenzijde naast de gracht.¹² Over het profiel van de buitenomwalling aan de buitenzijde zijn nauwelijks gegevens aangetroffen in de archivalia van het fort. De borstwering (waarvan de maten evenmin in de onderzochte archieven zijn aangetroffen) is o.m. vermeld op 10-3-1673 (boek Leune, p. 89) en maart 1694 (idem, p. 110). De bedekte weg is o.m. vermeld op 6-6-1641 (boek, p. 52), 29-9-1667 (idem, p. 84) en 10-3-1673 (idem, p. 89). Aan de bovenzijde (de kruin) van de buitenwal waren palissaden (kruiselings gerangschikte palen) geplaatst, o.m. vermeld in september 1678 (boek, p. 95). Over de breedte van de buitenwal (en de aanpassingen daarvan) zijn geen precieze gegevens aangetroffen. Gelet op de noodzaak van een robuuste wal gegeven de waterkerende

⁷ Zo was de Oost Graaf Hendrikpolder waterstaatkundig verbonden met de Triangelpolder, de Bospolders en de polder van Kruisland.

⁸ In 1630 werd dit belang zelfs zodanig tot uitdrukking gebracht dat het (gezamenlijke) bestuur van de polders Westland, St. Ontcommer en de West-Graaf Hendrikpolder de aanbesteding regelde van de verhoging van de contrescarp van het fort Henricus. Opdracht werd verstrekt tot een zodanige verhoging van de buitenwal dat de ingelanden van deze polders “buiten pericule [gevaar] van inundatie van hunne landen mochten zijn en blijven”. De verhoging gebeurde op basis van een bestek van Jacob Vleugels (West-Brabants Archief, oud-archief van de gemeente Steenberg, inv. 2030; kopie in mijn (Han Leune) bezit).

⁹ De genoemde delen van de buitenomwalling zijn op de bewerkte afbeelding omschreven als CC, DD en AA.

¹⁰ Dit deel is op de bewerkte afbeelding omschreven als CC.

¹¹ Idem, als DD.

¹² Op de afbeelding van het fort door Van Bommel/Hattinga lijkt de glacis alleen aanwezig aan de zuid- en de westzijde. Gedocumenteerd is echter dat er ook aan de oostzijde een gedekte weg bestond (boek, o.m. p. 84). Het valt niet uit te sluiten dat een bedekte weg aan de noordzijde ontbrak, maar dit is niet erg aannemelijk en ook ongebruikelijk. De toegang tot het fort lag aan de noordzijde en er was dus een noodzaak om zeker die zijde goed te kunnen verdedigen. Een bedekte weg aan de grachtzijde van de buitenwal was dan belangrijk.

functie en gelet op wat in de 17de en 18de eeuw gebruikelijk was zal in elk geval het deel dat fungeerde als een zeecontrescarp een breedte aan de bovenzijde hebben gehad van ca. 3 meter.

5. De oorspronkelijke hoogte van de gehele buitenwal is niet bekend; het bouwbestek kon niet worden getraceerd en ging waarschijnlijk verloren. Vanaf de bouw van het fort in 1626 tot medio 18de eeuw is de hoogte van de buitenwal diverse malen aangepast, zoals in 1628, 1630, 1635, 1664, 1668, 1673, 1675, 1682, 1690, 1715 en 1748.¹³ Dit gebeurde vrijwel altijd onder invloed van (dreigende) aantastingen door natuurgeweld (stormen, hoge vloed, slagregens).¹⁴
6. Goed gedocumenteerd is de verhoging van de noordelijke buitenwal door beschadigingen op 1-1-1690 (boek, p. 107) en 19-12-1690 (boek, p. 109). Besloten werd toen om de “zeecontrescarp” (zoals de noordelijke buitenwal vaak werd genoemd) op diverse plaatsen te verhogen met ca. 1,5 voet [ofwel met 0,471 meter] “tot op vijftien voeten [ofwel 4,65 meter] op ’t beloop”. Met “’t beloop” is vermoedelijk het schuine vlak van decontrescarp bedoeld. Zeer waarschijnlijk ging het om het zogeheten “binnenbeloop” van de wal, ofwel de helling aan de zijde van de fortgracht, waarover genoteerd werd dat deze door putten en bressen was “afgelopen” tot in de gracht. De noordelijke buitenwal was toen klaarblijkelijk eerst 13,5 voeten [4,24 meter] hoog. Een deel van die verhoging werd gerealiseerd in 1690, een ander deel in 1691.¹⁵ In september 1691 was de beoogde verhoging een feit blijkens betalingen aan de betreffende aannemers (boek, p. 109). **Niet genoteerd werd vanaf welk peil de verhoging werd berekend.** Daarom is onduidelijk hoe de verhoging tot 15 voeten zich verhoudt tot een hoogte conform NAP.¹⁶ Hiervoor is nader onderzoek nodig. Het is denkbaar dat de beoogde en gerealiseerde verhoging is gemeten vanaf het maaiveld (d.w.z. vanaf de gemiddelde hoogte van het aansluitende terrein). Het in januari 2006 door Oranjewoud uitgevoerde archeologisch onderzoek op het fortterrein geeft over die hoogte m.i. geen uitsluitsel. Het is zeer de vraag of de door Oranjewoud geschatte historische hoogte van het binnenterrein (de “terre”) van het fort (te weten 0,75 tot 1,0 meter + NAP) ook geldt voor de historische hoogte van de grond waarop in 1626 de buitenwal werd gebouwd.¹⁷ Waarschijnlijk was die hoogte lager. Het gebied bestond uit gorzen en slikken met hoogteverschillen. Een precieze duiding van het maaiveld van zo’n terrein is bijzonder lastig. Het is denkbaar dat het maaiveld op een hoogte lag van 0 NAP of nog lager.¹⁸ Mocht het relevante maaiveld 0,75 meter + NAP hoog zijn geweest dan zou de verhoging van de noordelijke buitenwal van het fort in 1690-1691 hebben geleid tot een walhoogte van 5,4 meter + NAP. Een dergelijke hoogte is weinig aannemelijk, zo niet erg onwaarschijnlijk, zowel waterstaatkundig als militair bezien.

Het valt niet uit te sluiten dat bij de beschreven verhoging in 1690-1691 een ander vertrekpunt gold dan de hoogte van het maaiveld. Onbekend is hoe ver de schuine zijde van de buitenwal doorliep in de gracht. Onbekend is ook hoe het waterpeil in de gracht destijds varieerde. Welk meetpunt ook aan de basis stond, zeker is dat in de jaren 1690-1691 een verhoging plaatsvond tot 4,65 meter. Hoeveel dit was in termen van NAP anno 2018 staat niet vast.

¹³ In de desbetreffende bestekken is, voor zover die bewaard zijn gebleven, de te realiseren hoogte van de buitenwal doorgaans louter vermeld via verwijzing naar een of meer peilstokken zonder vermelding van een hoogtenorm; die werd op een peilstok zichtbaar gemaakt en niet nader omschreven. Daarbij moet bedacht worden dat de thans geldende NAP-norm toen nog niet bestond. Bij de aanbesteding wisten de inschrijvende aannemers via een peilstok hoe hoog de verhoging diende te worden. Mogelijk zijn in de archieven van de waterschappen die in de omgeving van het fort werkzaam waren diverse gegevens te vinden over het onderhoud van de buitenwal van het fort en de hoogte daarvan. Deze archieven bevinden zich anno 2018 in het archief van het Waterschap West-Brabantse Delta in Breda. Ze zijn door mij (Han Leune) slechts in beperkte mate geraadpleegd bij het schrijven van mijn boek over het fort Henricus.

¹⁴ Zie bijv. <http://www.hanleune.nl/steenbergen/195-fort-henricus-en-de-stormvloed-van-november-1675>.

¹⁵ De verhoging naar aanleiding van de beschadiging van decontrescarp op 1-1-1690 had betrekking op de wal tegenover het noordbolwerk (het bolwerk Nassau). De wal was beschadigd over een lengte van respectievelijk 12 en 25 roeden, samen 37 [Rijnlandse] roeden ofwel 139,4 strekkende meter. De beschadiging op 19-12-1690 betrof decontrescarp tegenover de poort en had betrekking op 40 tot 50 roeden (ofwel 150,7 à 188,3 strekkende meter).

¹⁶ Het Normaal Amsterdams Peil (NAP) was als hoogtemaatstaf in de periode waarin het fort als vestingwerk bestond nog niet in gebruik. Het werd in Nederland pas vanaf 1891 van toepassing.

¹⁷ Het door Oranjewoud in 2006 uitgevoerde archeologisch onderzoek op het fortterrein vertoonde tekortkomingen. Het onderzoek lag aan de basis van de mislukte poging tot restauratie van de binnenwal van het fort in 2007.

¹⁸ Aan de noordzijde had de zee in 1690 nog vrij spel; daar lag in 1690 nog geen polder, maar gorzen en slikken. De afzetting van zand en klei vormde de basis voor de bouw van de buitenwal. In het rapport van Oranjewoud betreffende het in januari 2006 uitgevoerde archeologisch onderzoek (gepubliceerd op 19-1-2007) staat op blz. 10 dat de top van die afzetting thans aan het maaiveld tussen 0,5 en 0,00 min NAP ligt.

7. Hoewel geen exacte gegevens zijn aangetroffen over de hoogte van contrescarp aan de oostzijde van het fort is het aannemelijk dat deze hoogte niet veel zal hebben afgeweken van de hoogte aan de noordzijde. Zowel de noord- als de oostzijde behoorden tot de zeecontrescarpen van het fort. Zij stonden bloot aan eb en vloed en dienden bestand te zijn tegen hoge vloed, anders dan de west- en de zuidzijde van het fort.
8. Waarschijnlijk bleef de hoogte van de buitenwal aan de zeezijde na de verhoging in 1691 goeddeels ongewijzigd tot de ontmanteling van het fort. Gelet op de waterkerende functie van de buitenwal is een hoogte van 4,65 meter plausibel.¹⁹ Er zijn geen aanwijzingen gevonden dat de buitenwal aan de noord- en de oostzijde is verlaagd in de resterende periode 1691-1819 toen het fort nog als een militaire vesting functioneerde.²⁰ Ik acht het dan ook aannemelijk dat de buitenwal aan de noord- en vermoedelijk ook aan de oostzijde ca. 4,65 hoog was toen Cornelis van Bommel in 1735 de tekening van het fort vervaardigde die in 2017 richtinggevend was toen het “binnenwerk” van het fort werd gerestaureerd en de hoogte van de binnenwal werd bepaald. Overigens werd de binnenwal (de hoofdwal) voor de laatste maal in het bestaan van het fort verhoogd in 1784. Hiervoor dienden de 60 bomen op deze wal te worden verwijderd; ze werden voor fl. 250 verkocht (boek Leune, p. 165).
9. Een buitenwal met een hoogte van 4,65 meter of hoger kwam in de 17de en 18de eeuw ook voor bij vergelijkbare forten die grensden aan zeewater en waarbij de contrescarpen of delen daarvan waterkerend waren; zie mijn studies over de Scheldeforten Lillo, Liefkenshoek, Kruisschans en Frederik Hendrik (nabij Berendrecht), het fort Sint Martijn op Hoogerwerf, het fort Sint Anna in de polder van Namen en de Waterschans (het Zuidfort) te Bergen op Zoom.²¹ Voor forten aan open water was de natuur een geduchte tegenstander! Door de binnenwal (de hoofdwal) hoger te construeren kon vanuit deze forten het schootsveld erbuiten overzien en bestreken worden, zij het soms onvermijdelijk in een beperkte mate. In 2018 is de hoogte van de binnenwal van het fort Henricus op basis van de afbeelding ervan door Van Bommel/Hattinga uit 1735 (1747) gebracht op 5,85 meter (NAP), 1,20 meter hoger dus dan de mogelijk historische hoogte van de buitenomwalling. Een lagere buitenomwalling was idealer geweest vanwege een beter zicht op het buitengebeuren, maar riskant uit een oogpunt van beveiliging tegen het zeewater en zal daarom achterwege zijn gebleven.
10. Het is denkbaar dat de contrescarp van het fort aan de west- en de zuidzijde lager was dan aan de noord- en oostzijde.²² Daarover zijn echter geen gegevens aangetroffen. Reparaties aan de buitenomwalling van het fort betroffen vrijwel altijd de noord- en de oostzijde, die het meest kwetsbaar waren. De buitenwal aan de west- en zuidzijde was niet waterkerend en kon daardoor lager zijn, waardoor ook de schootsvelden aan die zijden van het fort beter konden worden bestreken. De kans dat het fort belegerd zou worden aan de landzijde was groter dan aan de zeezijde. Dat dit aan de landzijde nimmer betekenisvol gebeurde kwam vooral door de effectiviteit van de waterlinie tussen Steenberg en Bergen op Zoom.
11. De oostelijke buitenwal kan gemakkelijk worden verward met de lage dijk (een “kadijk”) die in 1642 werd verhoogd en verzaard, lopend vanaf de buitenwal van het fort naar het scheepshoofd bij de Vliet. Deze dijk (ook omschreven als een dam) werd in 1642 aan het zuideinde (bij het fort) zes voeten (1,88 meter) hoog en bij het noordeinde (aan de Vliet) 2,5 voeten (0,78 meter) hoog (boek, p. 53). De kadijk bestond reeds in 1565, getuige de “Gastelse kaart” (boek, p. 183). NB: op de plaats waar deze kadijk aansloot op het fort lag ooit het oude scheepshoofd van de stad Steenberg (boek, p. 182).

¹⁹ Over de hoogte van de zeedijken van Steenberg in beide eeuwen zijn geen precieze gegevens aangetroffen; nader onderzoek is wenselijk. Anno 2018 geldt voor de Noordzeedijken een zogeheten deltahoogte van 12 meter NAP. In Groningen geldt 9,5 meter als een veilige hoogte en voor de Waddendijken geldt de norm van 7,5 meter.

²⁰ Over betekenisvolle ingrepen in de binnen- en buitenwallen van het fort (zoals een forse verhoging of verlaging) werd beslist door de Raad van State als bestuursorgaan van de Generaliteit. In het archief van de Raad van State betreffende de periode 1691-1819 is geen besluit betreffende een verlaging van de noordelijke buitenwal van het fort aangetroffen, ook niet na de inpoldering van de Nieuwe Vlietpolder in 1788, toen het risico op een doorbraak van de contrescarp aanzienlijk verminderde.

²¹ David van Orliëns was als vestingbouwkundig ingenieur ook nauw betrokken bij deze forten. Zo ontwierp hij de grondige verbouw van het fort Lillo in 1609 en de volledige nieuwbouw van het fort Liefkenshoek in 1614. De bestekken daarvan zijn bewaard gebleven (J.M.G. Leune (red.), Lillo en Liefkenshoek, deel 3c, compilaties en transcripties, Brussel, 2006, hoofdstuk 9; zie voor de webversie van dit boek: <http://www.hanleune.nl/de-forten-lillo-en-liefkenshoek/156-lillo-en-liefkenshoek-bronbewerkingen-boek-3a-3b-en-3c>).

Eveneens bewaard bleef het integrale bestek van de herbouw van het fort St. Martijn op Hoogerwerf in 1634, waarschijnlijk van de hand van Jacob Vleugels en integraal afgedrukt in mijn boek over dit fort op blz. 78-82. Jacob Vleugels was als ingenieur verder onder meer nauw betrokken bij de afbouw van het fort Sint Anna in de polder van Namen (zie mijn boek daarover).

²² Blijkens het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN) is dit ook anno 2018 het geval.

Voorlopige conclusies

Een eenduidige, stevig gedocumenteerde uitspraak over de historische hoogte van de buitenomwalling van het fort Henricus is nog niet mogelijk gebleken. Nader onderzoek is nodig, met name in de archieven van de betreffende waterschappen.²³ Er zijn al wel aanwijzingen dat de gesuggereerde verlaging van het resterende deel van de oostelijke contrescarp van het fort louter historisch bezien niet voor de hand ligt. De huidige hoogte van die wal wijkt blijkens het AHN reeds fors af van de waarschijnlijke hoogte die het geval was in de gehele periode waarin het fort als een militaire vesting functioneerde, d.w.z. in de periode 1626-1819.²⁴ Lange tijd hadden de buitenwallen aan de noord- en de oostzijde het karakter van zeedijken die bestand dienden te zijn tegen hoge vloed. Een walhoogte van 2 à 3 meter was ontoereikend om deze functie te kunnen vervullen.²⁵

Het is denkbaar om de historische maatstaf te verleggen van de periode waarin het fort daadwerkelijk een operationele militaire vesting was naar de periode waarin het fort (of beter: het fortterrein) voortleefde als een vergane vesting waarvan de grond in gebruik kwam voor de landbouw, hetgeen vanaf 1827 het geval werd. De contrescarpen aan de noord-, west- en zuidzijde van het fort zijn na 1827 verlaagd (waarschijnlijk gefaseerd), evenals het zuidelijke uiteinde van de buitenwal aan de oostzijde. Een verlaging van het restant van de buitenwal aan de oostzijde zou daarmee in overeenstemming zijn. Er ontstaat dan wel een merkwaardige discrepantie tussen de restauratie van de binnenomwalling (die in principe is uitgevoerd naar de situatie van ca. 1735) en het herstel van de buitenomwalling. Het zou meer voor de hand liggen om ook de buitenomwalling te herstellen conform de historische situatie. Over de wijze waarop dit zou kunnen dienen de resultaten van het gesuggereerde aanvullend onderzoek naar de hoogte van de buitenwal te worden afgewacht. Welke de uitkomsten van dit onderzoek ook zullen zijn, zeker is dat de bestaande bebouwing aan de zuidzijde (twee loodsen met een woonhuis ertussen) niet gehandhaafd zal kunnen worden. De zuidzijde heeft thans een hoogte van 1,8 meter + NAP (zie de bijlage) hetgeen fors afwijkt van de historische situatie.

²³ Ik acht de kans klein dat nader onderzoek in de archieven van de gemeente Steenberg en van de Raad van State nog nieuwe feiten en inzichten over de hoogte van de buitenomwalling van het fort zal opleveren. Anders ligt dit voor de archieven van de waterschappen die ooit bij de waterbeheersing rondom het fort betrokken waren. Het moet mogelijk worden geacht om te achterhalen hoe hoog de dijken in de directe omgeving van het fort waren in verschillende historische perioden, met name in 1626 (bouw van het fort), 1649 (bedijking Oude Vlietpolder), 1690 (verhoging van de zeecontrescarp), 1735 (afbeelding door Van Bommel) en 1788 (bedijking Nieuwe Vlietpolder).

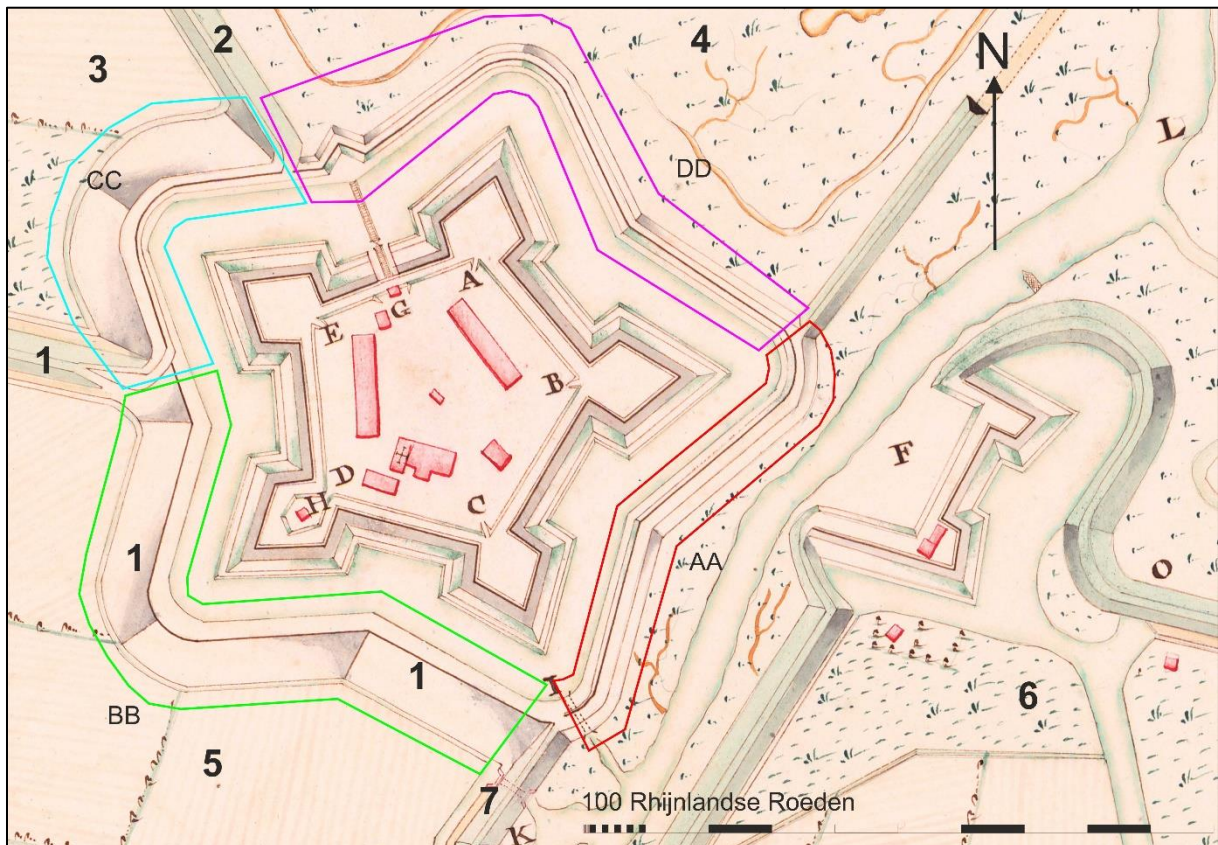
²⁴ Over het preciese moment waarop een einde kwam aan de functie van het fort Henricus als vestingwerk is discussie mogelijk, afhankelijk van de gekozen definitie van beëindiging; denkbare jaartallen zijn dan 1812, 1819, 1823 en 1827 (zie mijn boek, p. 176-177).

²⁵ Zie de studies van Buisman over natuurrampen en het weer in de Nederlanden. Dijken met een hoogte van slechts 2 à 3 meter waren zelden tegen hoge vloed bestand.

Bijlage, samengesteld door David Ross, augustus 2018

Deze bijlage bevat:

- een bewerking met toelichting door David Ross van de afbeelding van het fort door Cornelis van Bommel (1735) in de versie van David Hattinga (ca. 1747).
- gegevens over de hoogte van het fortterrein en de naaste omgeving daarvan anno 2018 blijkens het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN).

Zie voor de betekenis van de aangebrachte letters en cijfers de volgende bladzijde.

1. Schansdijk
2. (Oude) Vlietpolderdijk
3. (Oude) Vlietpolder (1649)
4. Nieuwe Vlietpolder (1788)
5. West Graaf Hendrikpolder
6. Oost Graaf Hendrikpolder
7. West Havendijk

- A. Bolwerk Nassau
- B. Bolwerk Henrikus
- C. Bolwerk Frederikus
- D. Bolwerk Oranje
- E. Bolwerk Thienen
- F. Hoornwerk
- G. Poort
- H. Pulver Magasin
- I. Sluijsje
- K. Sluijs van de Polder
- L. Haven van Steenberg
- O. Doorgestoken plaats A° 1747

Kaart BHIC 343-000609

„Plan van het Fort Henrikus. Plan van Het Fort Henrikus / door den Ingenieur van Bommel Ao. 1735.
/ Waar na deesen gecopieert is door mij ondergeschreven“.

Datering: 1735
 datering inhoud: 1735
 Auteur: Hattinga, D.W.C.?
 datering vervaardiging: 1747 of later

